

SEGÉLY HELYETT RÁMPÁT - A KÜLSŐ-BELSŐ KONTROLL ATTITÚD ÉS A SZEGÉNYSÉG KAPCSOLATA

NÉMETH ERZSÉBET

egyetemi tanár
Budapesti Metropolitan Egyetem
enemeth@metropolitan.hu

Absztrakt

Számos kutatás feltárta a külső kontroll attitűd és a szegénység hátrányos helyzet közötti összefüggést. Hankiss (1984) és munkatársai arra keresték a választ, hogy a külső kontroll attitűd oka vagy következménye a társadalmilag hátrányos helyzet. Alábbi tanulmány Hankiss életművéhez kapcsolódóan járja körül a témát elsősorban annak társadalomlélektani aspektusait vizsgálva. A kérdésre összefoglalóan azt válaszolhatjuk, hogy a külső kontrollos attitűd egyszerre oka és következménye a szegénységnek. A külső kontrollos attitűd kialakulásában szerepe van annak, hogy hátrányos helyzetű (szegény, aluliskolázott esetleg fogyatékossgal élő, hátrányos helyzetű régióban, rossz körülmények között lakó stb.) embereket gyakran érik kudarcok. Seligman kutatásai élesen rámutatnak, hogy a megküzdés sikertelensége szélsőséges esetben úgynevezett tanult tehetetlenséget okozhat, ami a küzdelem feladását jelenti. Másfelől viszont azok az emberek, akik külső kontrollosként nem képesek saját lehetőségeik felismerésére, akik sikereiket és kudarcaikat a véletlennek, a szerencsének, vagy mások jó vagy rosszindulatának tulajdonítják, kevésbé képesek tenni valamit saját sorsuk jobbra fordításáért, azt hajlamosak másoktól, az államtól várni. A tanulmány megállapítja, hogy a belső kontroll attitűd erősítése érdekében az embereket abban kell segíteni, hogy a maguk erejét is felhasználva boldoguljanak.

Kulcsszavak: Külső-belső kontroll attitűd, Szegénység, Siker és kudarc, Oktulajdonítás, Tanult tehetetlenség

Külső-belső kontrollhely és személyiség

Az emberek viszonylag stabilan különböznek abban, hogy saját viselkedésüket külső vagy belső okokkal magyarázzák.

Például, megkérdezzük a kamasz fiút:

- Mit csinálsz?
- Leviszem a szemetet.
- Miért viszed le?
- Mert segíték a szüleimnek (belső kontrollos válasz).
- Mert az anyám leküldött (külső kontrollos válasz).

A külső-belső kontrollhely fogalmát elsőként Rotter (1966) körvonalazta és fogalmazta meg.

Belső kontrollosnak nevezhető az a személy, aki egy adott helyzetben úgy gondolja, hogy ami történt, történik vagy történni fog, az közvetlen kapcsolatban van azzal, amit ő az adott szituációban ténylegesen tett, tesz vagy tenni fog. Ha sikeresen oldja meg a szituációt, azt úgy éli meg, hogy azért alakultak így a dolgok, mert ő mindent megtett. Keményen dolgozott, vagy ügyességének és felkészültségének köszönhetően saját viselkedésével érte el az események ilyen irányú alakulását. Ugyanakkor a rossz vagy kellemetlen kimenetelű események bekövetkezésére szintén úgy tekint, hogy azok is az ő viselkedésének a következtében álltak elő. Ha összpontosítja erőfeszítéseit, megpróbálkozik a feladattal és kudarcot vall, akkor arra a következtetésre jut, hogy nem tett meg mindent, nem dolgozott elég keményen, nem volt elég ügyes/okos/bátor, körültekintő stb., nem a megfelelő utat választotta, azaz ő maga a felelős a múlt, a jelen és a jövő kudarcral végződő eseményeiért. Ebből következően a személy képessé válik arra, hogy a továbbiakban is aktívan keresse azokat a lehetőségeket, melyek kielégüléshez vezethetnek és képes lesz kontroll alatt tartani viselkedését, kiválasztani az alternatívák közül azt, amelyik eredményes, helyes lesz, így megfelelő módon tud alkalmazkodni a különböző szituációkhoz.

Külső kontroll attitűddel jellemezhető ezzel szemben az a személy, aki úgy véli, hogy bármi, ami az adott helyzetben vele kapcsolatban történik, az nincs összefüggésben azzal, amit ő abban a helyzetben cselekszik. Azt gondolja, hogy a szerencsének, a sorsnak, vagy más embereknek köszönhetően alakultak adott módon a történések. A vele kapcsolatos események általában valamilyen, számára érthetetlen vagy

kontrollálhatatlan erők irányítása alatt állnak. Ennek következtében a kudarcot nem magának, hanem egy külsőtényezőnek tulajdonítja. Végző soron a külső kontroll attitűd kialakítja azt a hitet, hogy nincs értelme a saját erőfeszítésnek, mert ami történt, történik, az nem függ az egyén aktivitásától, tevékenységétől. A külső kontrollos személyek hajlamosak arra, hogy problémáik megoldását külső személytől, szervezettől, államtól várják.

A kontrollhely nem egy tipológiai fogalom sokkal inkább egy kontinuumként lehet elképzelni, és az emberek e kontinuum mentén foglalnak helyet. Általában a könnyebbség kedvéért külső és belső kontrollhitű emberekről beszélünk, de hangsúlyozni kell, hogy egy ember magatartását valamely adott szituációban sok konvergencia, egymásra ható tényező határozza meg.

Kutatásunk szempontjából fontos megvizsgálni, milyen összefüggés áll fenn a kontrollhely hitek, a pszichológiai állapot, és az alkalmazkodás között. Az alkalmazkodás szempontjából a szélsőségesen belsőkontrollos emberek sokszor rigidek, jellemző rájuk a szubjektív szempontok előtérbe helyezése. A belső kontrollos emberek gyakran akkor is magukat okolják, ha viselkedésüket és annak eredményét külső okok (is) befolyásolják. A túlzott belső kontroll tehát torzíthatja saját hatékonyságunk, felelőségünk és a környezeti tényezők hatásának objektív megítélésének képességét. Ráadásul a mentális egészséghez szükségünk van arra, hogy védjük az énlünk, és például egy kudarc esetén képesek legyünk belátni, hogy nem (csak) mi tehetünk róla. Az erőteljesebb belső kontrollt mutató személyek viszont abban bíznak, hogy saját erőfeszítéseiknek köszönhetően képesek megváltoztatni a környezetüket. Ambiciózusak, kreatívak, és sok esetben nonkonformisták.

A szélsőséges külső kontroll esetében a passzivitás, a bizonytalanság, dependens életszemlélet mellett a szorongás és az inkompetencia érzésének megnövekedése dominál. Hankiss szerint viselkedésüket az infantilizmus jellemzi, hajlamosak vélt külső normák szerint viselkedni, nehézségeik megoldását másoktól várják, kudarcaikért másokat okolnak, sikereiket gyakran a szerencsének tulajdonítják. Ez csökkenti ugyan a kompetencia-érzésüket és megküzdési képességüket, de mindig rendelkezésükre áll a külső igazolás énvédő mechanizmusa.

Azok a személyek, akik külső-belső kontinuum közepén helyezkednek el, annak ellenére, hogy sokszor úgy élik meg, hogy nem képesek megváltoztatni környezetüket, mégis aktívabban viszonyulnak a világhoz, ennek köszönhetően megtalálják azokat a lehetőségeket, melyek kielégüléshez vezethetnek. Sokszor opportunistának, konformistának tűnnek, miközben szoronganak is attól, hogy meg tudnak-e felelni a társadalmi elvárásoknak, szerepeknek és normáknak. A megnövekedett büntudat alkalmazkodási zavarokhoz vezethet (Oláh, 1982).

A külső-belső kontroll és a környezeti kontroll viszonya

A külső-belső kontroll dominanciája jelentősen befolyásolja, hogy az egyén vagy közösség kitől várja segítséget. Megfigyelhető, hogy a hátrányos helyzetű személyek/közösségek hajlamosabbak a külső kontrollosságra. Életszínvonaluk javulását a segélyektől, támogatástól várják, ugyanakkor a segélyek elérhetősége közrejátszik a külső kontrollos attitűd erősödésében (Hankiss-féle társadalmi csapda).

Érdeemes megfigyelni a különböző kultúrák, nemzetek, társadalmi csoportok narratíváit ebből a szempontból.

„Kérdezem az öcsémet, aki édesapám tulajdonában lévő Békés megyei földeken gazdálkodik, hogy milyen termés ígérkezik.

- Jó lenne, esett az eső, sütött a nap, de rengeteg a pocok és borzasztó kárt csinálnak⁷. Kéne már valakinek csinálni valamit – feleli.
- Te földed, te pockod, neked kéne csinálni valamit - hívom fel a figyelmét”

Egy bangladesi piaci árus panaszkodik egy kulturális antropológiával foglalkozó TV-műsorban:

„Nagyon nem megy jól az üzlet. Rengeteg eső esett, és a standom előtt hatalmas pocsolya keletkezett. Így aztán nemigen jönnek ide a vevők. Kellene már csinálni valakinek valamit, de senki nem segít rajtunk”.

⁷ A Gabonatermesztők Országos Szövetsége (GOSZ) első becslése szerint az őszi kalászosoknál 500 ezer tonna termés kiesést okozhat a rágesáló országiszterte. Békés megyében közel ötven éve nem volt ilyen erős a mezei pocok invázió, a kártevők 50-70 hektáros egybefüggő területeket taroltak le – írja az MTI 2014. június 18-án.

Egy másik hasonló, de Kongóban felvett műsorban belső menekülteket beszélnek arról, hogy mi a legfőbb problémájuk (megszólalók szörnyű traumán mentek keresztül, elvesztették javaikat, családtagjaikat). A műsorvezető kérdésére, miszerint mi a legnagyobb problémájuk azt válaszolják, hogy „A legrosszabb, hogy a konyhába beesik az eső, és nem tudnak sehova se menekülni előle.”

Vannak tehát fokozatai mind a hátrányos helyzetnek: a békési gazda, a bangladesi piaci árus, a kongói menekült eltérő mértékben van hátrányos helyzetben. Ugyanakkor a narratívákat elemezve, megállapíthatjuk, hogy külső kontrollos attitűd szintén hasonló fokozatokat mutat: a földemen a kártevő irtását, a standom előtt a pocsolya betemetését, a kunyhóm befedését másoktól várni eltérő mértékű külső kontrollos várakozás.

A fenti esetek és az idevonatkozó kutatások szerint a külső kontrollos attitűd és a hátrányos helyzet között összefüggés van. Mindez összefügg a helyi társadalom jellegzetes attitűdjeivel. Békésben például valószínű megütközést keltene, ha valaki másoktól várná, hogy megoldja az elárúsító standja előtti pocsolya vagy a kunyhója beázásának problémáját. Mint ahogy az is valószínűsíthető, hogy egy belső kontroll attitűddel rendelkező személy vagy csoport nem érti, mért gondolja bárki is, hogy a földjén garázdálkodó pockok tekintetében jogosan lehet külső segítségre várni.

A külső vagy belső kontrollosság lehet jól körülírt társadalmi norma a „Valósítsd meg önmagad”, „Légy különleges”, „Mindent lehet, csak akarni kell” és hasonló jelszavak az amerikai társadalom belső kontrollos attitűd elvárását hangsúlyozzák. Ezzel szemben „A járt utat a járatlanért el ne hagyj”, vagy a „Szegény embert az ág is húzza”, vagy „Tiszteld anyádat és apádat ...” közmondások a külső kontrollos attitűd kifejezései. Mielőtt azonban azt gondolnánk, hogy a magyarok eredendően és megváltoztathatatlanul külső kontrollosok és mindig másokra igyekszünk hagyatkozni, vagy hivatkozni, bőven találhatunk kimondottan belső kontrollos közmondásokat is: például „Mindenki a saját szerencséjének a kovácsa”, „Ki, mint vet, úgy arat” stb. A külső vagy belső kontroll attitűd társadalmi és egyéni szinten is befolyásolja a boldogulásunkat, emellett a társadalmi környezet változásával változhat, illetve változtatható.

Tanult tehetetlenség

Ez az utóbbi nézetet igazolták Seligman (1975) kutatásai is. Seligman kimutatta, hogy amennyiben egy ember vagy állat azt tapasztalja, hogy

viselkedésnek semmilyen hatása nincs, bármit tesz, nem tudja elkerülni a negatív ingereket, akkor egy idő után feladja, nem próbálkozik, ez a tanult tehetetlenség. Egy patkányoknál végzett kísérletben Seligman és munkatársai az állatok ketrecébe alacsony feszültségű áramot vezettek (Hiroto & Seligman, 1975). A kísérleti állat egy ideig próbálkozott, majd rájött, hogy az egyik polcra felugorva elkerülheti a kellemetlenséget. Később az áramütés előtt kis idővel egy hang, vagy egy fény jelent meg. Erre patkányunk hamar rájött, és nyugodtan végezte napi teendőit, majd az áramütés beállta előtti másodpercben szépen fölkaporodott a megfelelő polcra. A patkány egyre ügyesebb és magabiztosabb lett (tanult leleményesség), gyorsan megtanulta, ha a kísérleti feltételek változtak, máshová került a menedék, más időben más figyelmeztetések jöttek stb. A kísérlet második szakaszában azonban hiába próbálkozott minden tőle telhetővel, sehogy sem tudta elkerülni az averzív ingert: nem segítettek a figyelmeztető jelek, nem talált sehol menedéket. Egy ideig lelkesen próbálkozott, majd feladta, meghúzódott egy sarokban és apatikusan várta sorsa jobbra fordulását. Témánk szempontjából legfontosabb a kísérlet harmadik szakasza, ekkor ugyanis megint visszaállították a kontrollálhatóságot. Hiába lett volna azonban stressz-mentes hely a kísérleti állat számára, a továbbiakban már nem próbálkozott, nem kereste az áramütés előli menekülés lehetőségeit, csak ült szomorúan és nem csinált semmit. Ezt nevezi a pszichológia tudomány tanult tehetetlenség állapotának.

Seligman álláspontja szerint a depresszió tulajdonképpen a passzivitás egyik fajtája. A pszichés, mentális egészség szempontjából lényeges továbbá, hogy a kudarc, illetve a negatív események okozta szorongás hogyan befolyásolja az egyéni megküzdési módokat. A belső kontrollhitűeknél is megfigyelhető, hogy a kudarc bizonyos törést okoz a magatartásban, de ennek ellenére, mégis nagyobb motivációt és ehhez kapcsolódóan nagyobb erőfeszítést mutatnak a helyzet kezelésére, mint a külső kontrollalók, és mindezek következtében a szorongás csökkenését érik el.

A kudarc okozta szorongás, negatív érzések csökkentését is többféle úton lehet elérni. Ilyen lehet pl. azoknak a céloknak a mesterséges lebecsülése, melyeket nem tudunk elérni, vagy a felelősség elhárítása. Későbbi kutatások eredményei azt mutatták, hogy a külső kontroll attitűd kapcsolatban áll a pszichés distressz magasabb szintjével, a depresszióra való hajlammal, a depresszióval, erőtlenséggel, a reménytelenséggel, a tehetetlenséggel és a tanult tehetetlenséggel.

Azokban a kultúrákban, ahol gyakoribb a külső kontroll attitűd, az öngyilkosságok száma is magasabb. Ezzel szemben, a belső kontrollal rendelkezők boldogabbak a munkában, kevesebbet hiányoznak, kevésbé jellemzi őket a munka környezettől való elidegenedés, és képesebbek bevonódni a munkájukba, mint a külső kontrollal rendelkezők. April és munkatársai (2012) kutatásukban a kontrollhely dimenziók hatását vizsgálták a szubjektív jólléti állapotra vonatkozóan. Eredményeik szerint az alacsony belső kontrollal gyenge pozitív, a magas külső kontrollal erősebb negatív kapcsolat mutatható ki a szubjektív jólléti állapot esetében.

Más kutatások olyan faktorok esetében mutatták ki a külső kontrollhely hatását, mint alacsonyabb iskolai teljesítmény, depresszió és bűncselekmények magasabb száma (Farbstein, 2011). Az iskolai teljesítmény és a kontrollhely viszonylatában a belső kontrollhely együttjár a magasabb szintű tudományos eredmények elérésével és növeli az egyén önbecsülését. Egy másik kutatás megerősítette a tudományos teljesítményt fokozó hatást, valamint megállapította, hogy pozitív emocionális állapot és a bűncselekmények alacsonyabb szintjét vonta maga után a belső kontroll (McClun és Merrel, 1998).

A kontrollhely szocializációs meghatározói

A kontrollhely kialakulása szempontjából fontos szocializációs hatások közül főként a szülői-nevelői magatartás szerepét hangsúlyozzák. Mind a hideg, érzelmileg elutasító, korlátozó, mind a meleg, szeretetteljes, de túlvívó anyai attitűd egyaránt a külső kontroll kialakulásának kedvez. A közös pont a kétfajta nevelői attitűdben a korlátozás, az, hogy a szülő nem engedi az önálló tapasztalatszerzést, nem támogatja azokat a szituációkat, melyekben kipróbálhatná, és megmutathatná kompetenciáját, hatékonyságát a gyerek, így az ezekből származó motiváló erő sem érvényesülhet. Ezzel szemben a meleg, elfogadó, demokratikus nevelés, valamint a szülők következetessége gyakrabban tapasztalható belső kontrollal rendelkező személyeknél. Vizsgálatok is azt mutatják, hogy a szülői megerősítés, fegyelmezés és a normarendszer következetessége a belső kontroll kialakulását támogatja, főként fiúknál (Phares, 1989). Az előbb született gyermekek általában valamivel belsőkontrollal rendelkezőbbek, de az effektusok gyakran gyengék, nemi hovatartozástól függőek és változékony megjelenési formájúak. Rotter (1966) szerint a belső kontrollal rendelkező emberek olyan családban nőttek fel, ahol a belső kontrollt erősítik. Megfigyelték, hogy azokat a gyerekeket, akik belső kontroll attitűdöt alakítottak ki, olyan családból származtak, ahol a szülők

támogatták őket, és igazodtak a gyerek igényeihez a nevelésben. Ha a gyerek szülei külső kontrollal voltak, akkor a gyerekek inkább külső okokkal magyarázták sikereiket és kudarcaikat. A tekintélyelvű és permisszív szülői nevelési stílus negatívan hathat a szociális- emocionális fejlődésre. Azok a diákok, akik szülei nevelését tekintélyelvűnek érzelték, a legmagasabb külső kontrollhely orientációval bírtak. Az olyan szülői viselkedés, mint a gondoskodás, támogatás, odafigyelés, autonómia biztosítás, és a kontroll egy bizonyos foka, pozitív szocio-emocionális fejlődést von maga után (McClun és Merrel, 1998).

Külső és belső oktulajdonítás

A belső vagy külső kontroll attitűd hatással van arra, hogy milyen okot tulajdonít a személy vagy csoport egy-egy cselekvésnek vagy milyen okokkal magyarázza a cselekvés sikerét vagy kudarcát. Mindez befolyásolja a személy későbbi megküzdési stratégiáit.

A belső kontrollal rendelkező személyek hajlamosak a sikereiket és kudarcaikat is belső okokkal magyarázni. A sikert a szorgalmukkal és a tehetségükkel, míg a kudarcot a lustaságukkal és a rossz képességükkel. Nem hisznek a szerencsében, vagy abban, hogy a tanár kivételez velük. A külső kontrollal rendelkező emberek gyakran hivatkoznak másokra vagy a véletlenre.

Az okok lehetnek tehát belsőek (a személyből, a személy csoportjából, illetékességi köréből kiindulóak) és lehetnek külsőek (a személytől, csoportjától, illetékességi, hatalmi körétől függetlenek). Időtartam szerint egyes okok lehetnek ideiglenesen hatóak, más okok viszont tartósak. E két szempont keresztezése alapján juthatunk el az oktulajdonítás négy típusához:

1. belső tartós okok (például tehetség, képesség, adottság);
2. belső ideiglenes okok (például szorgalom, hangulat, akarat, szándék);
3. külső tartós okok (például körülmények hatalma, objektív helyzet);
4. külső ideiglenes okok (például véletlen, szerencse-balszerencse).

Például megkérdezzünk egy egyetemistát, hogy sikerült a vizsgája és mi lehet az oka a sikernek vagy a kudarcnak. A lehetséges válaszokat és kategóriákat mutatja az 1. táblázat.

A témánk szempontjából nemcsak annak van jelentősége, hogy külső vagy belső okokat tulajdonít egy személy vagy közösség a sikereinek vagy kudarcainak, hanem annak is, hogy azt tartós, vagy ideiglenes okokkal magyarázza. Fenti egyetemistának akkor lesz legnagyobb esélye arra, hogy legközelebb (még) sikeresebb legyen, ha mind a sikereit, mind a kudarcait belső, de ideiglenes okokkal magyarázza (elégséges vagy elégtelen erőfeszítés). Ha sikert vagy a kudarcot saját képességeivel, vagy annak hiányával magyarázza, kevésbé fog további erőfeszítést tenni legközelebb. Különösen a kudarc belső és tartós okokkal való magyarázata „*Én ehhez hülye vagyok*” teszi a személyt reménytelenné és veszi el a kedvét az újabb próbálkozástól (tanult tehetetlenség). A személyre vagy közösségre jellemző oktulajdonítás emellett hatással lehet az úgynevezett társadalmi tőkére, vagyis, amennyiben az egyén hajlamos másokat (példámban a tanárt) hibáztatni, úgy ellenséges attitűd és bizalmatlanság alakulhat ki a tanár vagy általában a tanárok iránt.

1. táblázat: Oktulajdonítás fajtái

VÁLASZ	KATEGÓRIA		
	siker/kudarc	belső/külső	tartós/ideiglenes
„ <i>Jól sikerült, mert egyszerűen zseni vagyok</i> ”	siker	belső	tartós
„ <i>Jól sikerült, mert nagyon felkészültem</i> ”	siker	belső	ideiglenes
„ <i>Jól sikerült, mert szeretnek a tanárok</i> ”	siker	külső	tartós
„ <i>Jól sikerült, mert potya tételt húztam</i> ”	siker	külső	ideiglenes
<i>Nem sikerült, én ehhez hülye vagyok.</i>	kudarc	belső	tartós
<i>Nem sikerült, mert nem vettem elég komolyan a vizsgát.</i>	kudarc	belső	ideiglenes
<i>Nem sikerült, mert</i>	kudarc	külső	tartós

<i>igazságtalan a tanár.</i>			
<i>Nem sikerült, mert pechem volt, rossz tételt húztam.</i>	kudarc	külső	ideiglenes

Forrás: Saját szerkesztés

Attribúciós torzítás

A leegyszerűsítő oksági észleletek nem a közömbös megfigyelők, semleges ítések, tárgyilagos kívülállók megismerő eljárásai. Jellemző például a *cselekvő-megfigyelő torzítás* (Mészáros, Németh, 2007), melynek lényege, hogy egy szituációban szereplő személy és az őt megfigyelő másik személy oktulajdonítása eltérő:

- a *szereplő* saját viselkedését többnyire *külső* okokkal magyarázza
- ezzel szemben a *megfigyelő* a *szereplőnek* tulajdonítja cselekedete okát

Hajlunk arra, hogy egy megfigyelt társ viselkedését inkább belső okoknak tulajdonítsunk, ugyanakkor létezik egy ezzel ellentétes hajlamunk is, hogy saját viselkedésünket külső, helyzeti tényezőkkel magyarázzuk.

Ez alól van kivétel: a *sikert* általában *belső* okkal magyarázzuk, míg a *kudarcot* sokszor *külső tényezőknek* tulajdonítjuk, ez egy én-védő mechanizmus, az önmagunk iránti elfogultság következménye. Így tudjuk fenntartani önbecsülésünket. A főnökök szerint beosztottaik sikertelen teljesítményéért főképpen belső tényezők (lustaság, butaság) tehetők felelőssé, az alárendeltek szerint, inkább külső tényezőkkel (anyaghiány, rossz szervezés) magyarázható ugyanaz a teljesítmény.

További, szintén én-védelmet szolgáló attribúciós torzítás az ún.: *igazságos világba vetett hit*, mely szerint a világban a jók elnyerik jutalmukat, a rosszak pedig büntetésüket. (Forgas, 2012).

Erre az a jelenség a példa, amikor valaki kudarcáért, szerencsétlenségéért őt magát tesszük felelőssé, ha pl. a létszámleépítés miatt elbocsátott emberről azt gondoljuk, hogy biztosan rossz teljesítményt nyújtott. Ennek az az oka, hogy elhisszük, hogy a bajba jutott egyén a balsorsát kizárólag magának köszönheti, akkor nem kell arra gondolnunk, hogy mi is szerepet játszottunk sorsának alakításában, vagy hogy ez velünk is előfordulhat (Mészáros, Németh, 2007). Erre a fajta torzításra figyelmeztet Ferge Zsuzsa és Hankiss Elemér is.

Az azonnal hozzáférhető attribúciók másik típusa ugyancsak a személyből fakad, de ilyenkor nem a személyes, hanem a társadalmi identitás védelme a cél. Az attribúció forrása ebben az esetben az előítélet. Duncan (1976) egy kísérletben fehér diákoknak egy kétszemélyes erőszakos jelenetet mutatott be videón, melyben egyik személy meglöki a másikat. Az A változatban az aktív fél fekete bőrű volt, a passzív pedig fehér bőrű. A B változatban az aktív személy volt fehér bőrű és a passzív volt fekete bőrű. A kísérleti személyek 70%-a erőszakosként jellemezte az A változat aktív szereplőjét, míg a B változatban ez a jellemzés csak 13%-os gyakoriságban fordult elő.

Az önigazolás kényszeréből adódik az ismeretelméleti szempont másodlagossága, a funkcionális – igazoló-magyarázó, jelentéssel felruházó – rendeltetés előtérbe kerülése. Tversky és Kahneman (1973) a hozzáférhetőséggel magyarázza az attribúciós ítéletek népszerűségét. A köznapi ideológiateremtés, az önigazolás, a magyarázkodás, a mentegetés és a vádaskodás e tipológia segítségével könnyen leleplezhetővé válik. Kiviláglik az attribúciós ítéletek racionalizációs funkciója, a komplex oksági viszonyok leegyszerűsítése, meghamisítása, önkényes, sokszor cinikus átrendezése (Csepli, 2001)

Az oktulajdonítási ítéletek mezője ott jut fontos szerephez az életben, ahol az emberek érintve érzik magukat a dolgok, jelenségek, történések által, amikor jelen vannak akár valóságosan a helyzetben, akár szimbolikus módon érintve-érdekelve érzik magukat.

Mint mindenben itt is a reális helyzetfelmérés lenne az ideális. A szélsőségesen belső kontrollós személyek ugyanis gyakran akkor is magukat okolják, esetleg önmarcangoló módon, ha valóban külső tényezők játszottak szerepet a sikerükben vagy a kudarcukban. A külső kontrollósok pedig akkor is külső okokat keresnek, ha némi erőfeszítés árán lenne módjuk jobb teljesítményre.

Igaz tehát az alábbi bölcsesség⁸:

"Istenem, adj nekem türelmet, hogy elfogadjam, amit nem tudok megváltoztatni. Bátorságot, hogy megváltoztassam, amit tudok, és bölcsességet, hogy a kettőt meg tudjam különböztetni."

⁸ Az idézetet több embernek tulajdonítják: Assisi Szent Ferenc, Szent Ágoston, kínai bölcs stb.

Teljesítménymotiváció, sikerkeresés és kudarckerülés

A sikerorientáció és a kudarckerülés szintén a személyiség tartós vonása lehet, melynek alapján megkülönböztetnek sikerorientált és kudarckerülő személyiséget. Vannak, akik egy feladat végzése közben inkább hajlamosak a várható siker feletti büszkeséget elképzelni, ők a sikerorientáltak. Mások gondolataiban jellemzően a lehetséges kudarc következményei és az attól való szorongás dominál. Ők a kudarckerülők.

A teljesítménymotiváció az embernek azt a késztetését foglalja magában, hogy az életben igyekszik minél nagyobb teljesítményt elérni, mert ez növeli személyének értékét. A teljesítménymotivációról az igény szint vizsgálatok adnak képet. Ilyenek például a célbadobásos kísérletek, ahol minden egyes dobás előtt megkérik a kísérletben résztvevő személyt sikeres dobása lesz, majd a dobás után feljegyzik a tényleges teljesítményt.

„Az igény szint és a teljesítményszint viszonyára vonatkozólag azt tapasztalták, hogy az igény szint teljesítése illetve túlteljesítése sikerélményhez vezet. Ha a teljesítményszint alatta marad az igény szintnek, kudarcot él át az egyén. Sorozatos sikerélmény hatására az igény szint emelkedik, kudarcszéria esetén pedig csökken.

Az igény szint kitűzése mindig két ellentétes motívum a siker elérésére és a kudarc elkerülésére vonatkozó késztetés hat egyszerre. Ennek a két motívumnak az erőssége és egymáshoz való viszonya alapvetően befolyásolja a teljesítménykésztetés erejét. A siker motívum alapja a hatékonyságra, az önmegvalósításra való késztetés, a kudarckerülés hátterében a büntetéstől való félelem, az eredménytelenség következményeinek az előrevetítése húzódik meg.

A szülői nevelés nagyon fontos szerepet játszik abban, hogy gyermeke sikerorientált vagy kudarckerülő személyiséggé válik. A siker orientált anya a gyermekének sikeres teljesítményeit jutalmaz és adottságait ismerve reális feladatvállalásra bátorítja. A kudarckerülő anya a gyermeket bünteti sikertelenségeiért, és arra ösztönzi, hogy a kudarcot mindenképpen próbálja elkerülni. Éppen ezért a kudarckerülő személyiség túl könnyű feladatokat, vagy túl nehéz feladatokat fog vállalni. A túl könnyű feladatok esetében kicsi az esély a kudarcra, míg a túl nehéz feladatok teljesítésének kudarcra nem jelent igazi kudarcot. A sikerorientált személy nem szereti a túl könnyű feladatokat, hiszen azok

elvégzése nem jelent nagy sikert, de a túl nehéz feladatokat sem, mivel azok kevés sikerrel kecsegtetnek.

A kutatók elemezték különböző történelmi korok gazdasági felemelkedését és hanyatlását és megállapították: a teljesítmény-szükséglet fontos szerepet játszik a gazdaság növekedésében és egyes kultúrák hanyatlásában is. Brandburn és Berlew (1961) Anglia gazdasági történetét és irodalmi alkotásait vizsgálták 1500 és 1800 között, ötven éves szakaszokra osztva. Minden szakaszban feljegyezték a teljesítményre vonatkozó fogalmakat és kiértékelték a gazdaság fejlettségére vonatkozó adatokat. A teljesítményre vonatkozó fogalmak száma körülbelül száz évig állandónak mutatkozott, ezt követően csökkent, majd hirtelen megemelkedett. A gazdasági fejlődés mutatói azonos esést és emelkedést mutatott, csak ötven év lemaradással. Ez arra utal, hogy az emberek teljesítmény-szükségletének változása hatással van annak a társadalomnak a gazdasági fejlődésére, amiben élnek. Ha többségbe kerülnek a sikerkeresők a kudarckerülőkkel szemben, ez előbb vagy utóbb a társadalom egészére is hatással lesz és a gazdaság fellendülését is okozhatja.

Eladósodottság és a szerencsére való hagyatkozás

Fentiekből arra következtethetünk, hogy az egyén anyagi helyzetét jelentősen befolyásolja a külső vagy belső attitűd, a siker és kudarc külső vagy belső okokkal történő magyarázata, vagyis, hogy az anyagi nehézségeit külső okkal, tipikusan a szerencsével vagy annak hiányával magyarázza.

Témánk szempontjából nagy jelentősége van egy friss hazai kutatásnak. Németh és munkatársai (2016, 2017) egy 36 kérdésből álló pénzügyi személyiségteszt fejlesztettek ki, majd a kapott eredmények elemzésével azt vizsgálták, hogy a magyar társadalomban milyen tipikus pénzügyi személyiségtípusok határozhatók meg, illetve az egyes személyiségtípusokat milyen pénzügyi szokások és attitűdök jellemzik. Ezen kívül az egyének eladósodását befolyásoló személyiségjegyek és viselkedésminták azonosítását végezték el.

Eredményeink alapján hét pénzügyi személyiségtípust különítettek el: a beosztottak, a dolgozók, a dorbézolók, a rendesek, akik nem tudják kézben tartani a pénzügyeiket, a tervezők és az egyszer hopp, máskor kopp típusú egyéneket. A hét kategória pénzügyi viselkedésének jellemzéséből kiderül, hogy a különböző pénzügyi attitűd-dimenziók kombinációi

komplex módon befolyásolják a pénzügyi magatartást, gyakran elsőre ellentmondásosnak tűnő pénzügyi személyiségjegyek – például költekezés és spórolás – is jól megférnek egymással.

Eredményeik szerint az eladósodottság elkerülése szempontjából kulcsfontosságú a megtakarítás (ez nem meglepő), meglepetést okozott viszont, hogy a túlzott eladósodás szempontjából a legfontosabb veszélyeztető tényező a szerencsére való hagyatkozás, vagyis azok, akik arra a kérdésre, hogy „Nyomasztóan sok az adósságom” magas pontszámot adtak, szintén szignifikánsan magas pontszámot adtak arra a kérdésre, hogy „Szeretem kipróbálni a szerencsémét”. A kutatók azt találták, hogy azok rendelkeznek nagyobb adóssággal, akik hajlamosabbak szerencséjüket próbára tenni. A kapcsolat iránya nem egyértelmű, feltehetően a hatás mindkét irányban működik. A szerencsejátékok egyrészt egyfajta külső kontroll vezéreltségre utalnak, ami azt jelenti, hogy az egyén a sikert külső erők függvényének, a szerencsének, véletlennek stb. tulajdonítja. A szerencsére való támaszkodás egyfajta védekező mechanizmus lehet az eladósodott személyeknél, hiszen a sikert, vagy jelen esetben a kudarcot így az egyén nem saját viselkedése eredményeként értékeli. A szerencsejáték és az adósság kapcsolata fordítva is működhet: a szerencsejátékok hosszú távon mindig veszteségesek, sok embernél függőséget okoznak, így hozzájárulhatnak az eladósodásához.

A hátrányos helyzet és a külső kontrollós attitűd ok és/vagy okozat?

Számos kutatás feltárta a külső kontroll attitűd és a szegénység hátrányos helyzet közötti összefüggést. Hankiss (1984) és munkatársai arra keresték a választ, hogy a külső kontroll attitűd oka vagy következménye a társadalmilag hátrányos helyzet. A kérdésre összefoglalóan azt válaszolhatjuk, hogy a külső kontrollós attitűd egyszerre oka és következménye a szegénységnek. Hankiss az általa infantilizmusnak nevezett társadalmi kórképet egyfajta kóros függőségként írja le. Az infantilis személy kórosan függ a szülőket helyettesítő személytől, illetve tényezőtől, amely lehet egy külső személy, vagy hatalom. Az infantilizmus terjedését szintén társadalmi, történelmi okokkal magyarázza, mint írja a fejlett ipari országokban ... a demokratikus intézményrendszer kiépülése fokozatosan kiszorította a gazdasági-politikai életből a panernalisztikus hatalomgyakorlás formáit, és széles társadalmi rétegek előtt nyitotta meg a sok ezer éves kiskorúság állapotából a kényszergyerekségből való felnövekedés lehetőségét.

Hankiss és szerzőtársai több művükben figyelmeztettek arra, hogy fentiek ellenére nem szabad a szegényeket okolni a nehéz sorsukért, a megoldhatatlannak tűnő problémák, a gyakori külső abúzusok vagy támogatások nem csak külső kontrollossá tehetik a személyt, de kialakulhat az úgynevezett tanult tehetetlenség állapota.

A külső kontrollos attitűd kialakulásában szerepe van annak, hogy hátrányos helyzetű (szegény, aluliskolázott esetleg fogyatékossgal élő, hátrányos helyzetű régióban, rossz körülmények között lakó stb.) embereket gyakran érik kudarcok. Az az élettapasztalat miszerint nincs ráhatásuk a velük történő eseményekre, nem kapnak munkát, nem jutnak megfelelő információhoz, a kapott információt nehezen dolgozzák fel erősíti a külső kontrollos attitűdöt. De nem csak az averzív tapasztalatok járulnak hozzá a külső kontrollossághoz, hanem a mindazok a „jutalmak”, amelyek nincsenek összefüggésben az egyén erőfeszítésével, szintén a külső kontroll attitűd irányában hatnak (segélyek, alapjövedelem, adományok). Seligman kutatásai élesen rámutatnak, hogy a megküzdés sikertelensége szélsőséges esetben úgynevezett tanult tehetetlenséget okozhat, ami a küzdelem feladását jelenti.

Másfelől viszont azok az emberek, akik külső kontrollosként nem képesek saját lehetőségeik felismerésére, akik sikereiket és kudarcukat a véletlennek, a szerencsének, vagy mások jó vagy rosszindulatának tulajdonítják, kevésbé képesek tenni valamit saját sorsuk jobbra fordításáért, azt hajlamosak másoktól, az államtól várni. A jelenség tehát egyfajta circulus vitiosus-ként egymást erősítő negatív folyamatként írható le.

Végül vessünk egy pillantást a megoldási lehetőségekre! Jó belső kontroll attitűddel azt kérdést kell feltennünk: megismerve a folyamatokat, körülményeket és a tényeket, mit tehetünk, a belső kontroll attitűd egyéni és közösségi szintű megerősítésért.

Lehet-e változtatni az attitűdön?

Vajon a külső kontrollos személyből válhat-e belső kontrollos, a kudarckerülőből sikerkereső? Ha igen, ennek igen nagy egyéni és társadalmi haszna is lehetne, mivel a belső kontrollosok és a sikerkeresők jobb teljesítményekre képesek. Nos, a pszichológusok éppen ezért kezdtek foglalkozni azzal, hogyan lehetne a kudarckerülőket sikerkeresőkké tenni.

Az úgynevezett motivációs tréningekben a kudarckerülő embereket igyekeznek sikerkeresővé tenni. A csoport tagjai a pszichológus vezetésével, egymással beszélgetve felkutatják azokat a hibákat, amelyeket korábban céljaik kitűzésében, a feladatok kiválasztásában és megoldásukban elkövettek. Megtanulnak reális, megalapozott terveket készíteni maguknak. A csoport tagjai megbeszélik egy-egy feladat teljesítésének tanulságait. A csoportot vezető pszichológus segíti kialakítani a tagokban a helyes önismeretet. Fokozatosan eljutnak oda, hogy a sikert már nem a véletlennek, hanem saját képességeinek tulajdonítják. Egyre jobb eredményt kezdenek elérni a tanulásban, a sportban vagy a munkájukban és ritkábban kell kudarcot átélniük.

Ezen kívül meg kell tanítani a gyerekeket (de gyakran a felnőtteket is), hogy reális, de elérhető célokat tűzzenek ki, majd egyre nehezebb feladatok elé kell állítani őket. Ranschburg Jenő (neves gyermekpszichológus, egyik kedvenc tanárom) szerint „*Úgy kell a gyerekek számára a feladatokat kiválasztani, hogy azt lábujjhegyre állva el sikeresen végre tudják hajtani*”

Ez a jó tanács társadalmi szinten is érvényes, vagyis az embereket abban kell segíteni, hogy a maguk erejét is felhasználva boldoguljanak. Elismerve a jó szándékú segítség nemességét, akkor segítünk hosszú távon, ha a támogatást valamilyen a személytől elvárható erőfeszítéshez kötjük. Például a gyermektámogatásokat a gyermek iskolába/óvodába járatásához, segély helyett munkát kínálunk, vagy valamilyen tanfolyam elvégzését kérjük). Néha az ilyen támogatásnak magasabb a költsége, mint az egyszerű segélynek vagy rokkant nyugdíjnak. Például egy mozgáskorlátozott foglalkoztatásához rámpát kell építeni, ami nem olcsó, de megéri. Hiszen a saját erejéből boldoguló emberek életminősége jobb, kevésbé ellenségesek és elégedetlenek, nagyobb az önbizalmuk, jobb a megküzdő képességük. Ez pedig mind egyéni mind társadalmi szinten rendkívül előnyös.

Irodalomjegyzék

Luksander, A, Németh, E, Zsótér B (2017): [Financial personality types and attitudes that affect financial indebtedness](#). *International Journal of Social Sciences and Education Research*, 2 (9), 4687-4704

April, K.A., Dharani, B., & Peters, K. (2012). Impact of locus of control expectancy on level of well being. *Review of European Studies*, 4, 2, 124-137.

Bradburn, Norman M., – Berlew, David E. (1961): "Need for achievement and English industrial growth." *Economic Development and Cultural Change* 10.1 8-20.

Csepeli Gy. (2001): *Szociálpszichológia*. Budapest Osiris Kiadó

Csukonyi Cs. (2008): *A társas orientáció (individualizmus és kollektívizmus) és a "cultural trade-off hipotézis tudatos alkalmazhatóságának vizsgálati lépései*. PhD. értekezés, DTE

Duncan, B. L. (1976). Differential social perception and attribution of intergroup violence: Testing the lower limits of stereotyping of blacks. *Journal of personality and social psychology*, 34(4), 590.

Németh. E. – Zsótér, B. – Luksander, A. (2017) [A 18-35 évesek pénzügyi kultúrája–a pénzügyi sérülékenység háttértényezői](#). *Esély: társadalom és szociálpolitikai folyóirat* 14 (3), 3-34

Farbstein, J.A. (2011). *Does social support impact the prediction of locus of control for university students: Differentiated on personality and parenting?* Dissertation, Mount Saint Vincent University

Ferge, Zs. (1997). "És mi lesz, ha nem lesz? Az állam és a civilizációs folyamat. In.: *Gombár Csaba - Hankiss Elemér - Lengyel László* (szerk.) *És mi lesz, ha nem lesz*. Kiadó: HELIKON KIADÓ KFT.

Forgas, JP (2012) [Handbook of affect and social cognition](#). Psychology Press.

Gombár Cs. – Hankiss E. – Lengyel L. (1997) *És mi lesz, ha nem lesz*. Kiadó: HELIKON KIADÓ KFT. Oldalak száma: 380.

Hankiss E. (1982) *Diagnózisok*. Helikon Kiadó (legújabb megjelenés, 2016.) 562 oldal

Hiroto, D. S., & Seligman, M. E. (1975) Locus of control and *learned helplessness*. *Journal of Experimental Psychology*, 102(2), 187-193.

Ranschburg, Jenő (1989) A tehetséges tanulók speciális képzésének elméleti és gyakorlati kérdései. In: Ranschburg Jenő (szerk.) *Tehetséggondozás az iskolában*. Tankönyvkiadó, Budapest

McClun, L. A. & Merrell, K. W. (1998). Relationship of perceived parenting styles, locus of control orientation, and self-concept among junior high age students. *Psychology in the Schools*, 35, 4, 381-390.

Mester, Dolli (2013) *A jövő-orientáció háttértényezőinek vizsgálata főiskolai hallgatók körében*. Doktori (Ph.D.) értekezés, Debreceni Egyetem. BTK

Mészáros, A. – Németh, E.: *A szociálpszichológia alapjai*. Főiskolai tankönyv. BKF-Századvég Kiadó, 2007.

Oláh Attila (szerkesztő) (1982) *Kérdőíves módszerek a külső-belső kontroll attitűd vizsgálatára*. Pszichológiai tanácsadás a pályaválasztásban/Módszertani füzetek, Kiadó: [Országos Pedagógiai Intézet](#), Budapest

Rotter, J. (1966) 'Generalized expectancies for internal versus external control of reinforcement', *Psychological Monographs* 80 (1), 1–28)

Tversky, A., & Kahneman, D. (1973). Availability: A heuristic for judging frequency and probability. *Cognitive psychology*, 5(2), 207-232.